

ЄВРОПА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглядається становлення Європи як культурного феномена; робиться спроба проаналізувати характер ставлення до античної спадщини як до чинника, що визначив особливості та історичні долі Європи і Візантії.

Той факт, що європейська культура, незважаючи на історичні трансформації та локально-національне розмаїття, залишається сама собою, ставить питання про визначеність її смислового поля. Тобто, стаємо перед необхідністю з'ясувати характерні риси Європи як культурного феномена.

Як географічне поняття Європа — західна частина євразійського континенту. А ось у соціокультурному — не так усе очевидно, як може здатися на перший погляд. Стала очевидною точка зору на Європу як соціокультурну цілісність, котра ґрунтується на спільності історичних витоків, долі та культурної спадщини [1]. Проте, така характеристика не "прояснює" усієї смислової глибини культурного розмаїття даного регіону. Такий "соціогенетичний" підхід до культурної єдності Європи не враховує факту, що впродовж (принаймні писаної) історії на її теренах існували, розпадались і знову інтегрувались різні культурні традиції. В результаті вона нагромадила значну кількість "зразків поведінки" (К. Леві-Строс), що й дозволило Європі сформуватись у досить сталий культурний регіон, у якому об'єдналася значна кількість самобутніх і водночас охоплених внутрішньою єдністю культур. Взаємовідносини між цими культурами творять підґрунтя культурного розвитку як Європи в цілому, так і окремих культур, які перебувають в її силовому полі. Здатність до прогресивного поступу, зазначав К. Леві-Строс, є наслідком "форм спілкування" [2]. "В цьому смислі можна говорити, що кумулятивна історія — це форма історії, характерна для таких соціальних суперорганізмів, котрі складають групи суспільств, тоді як застійна історія ... — ознака неповноцінного образу життя ізольованих суспільств". Динамічний культурний поступ зав-

жди пов'язаний з Інтенсивною взаємодією певної коаліції культур. "Ніяка культура не є самотньою; вона завжди існує в коаліції з іншими культурами, і саме це дозволяє їй накопичувати свої досягнення" [3]. Культури виникають лише в суперетнічній формі, у формі міжнаціонального досвіду, їхня диференціація за етнічними формами — наслідок наступного поступу та певних історичних умов. Характерною обставиною є те, що культурний поступ людства здійснювався в межах значних за масштабами культурно-історичних системах, спільних для певної сукупності етносів. Для Європи такою системою стала система середземноморської культури. Згодом, у процесі історичного розвитку, ця система диференціювалась за окремими культурними зонами, котрі охопили сукупність історично близьких народів (зона римської культури та зона візантійської культури) і в межах яких на порозі Нового часу зароджуються сучасні національні культури.

Отже, національні культури зароджуються в смислово-полі певної системи культур, їхня диференціація здійснюється лише з появою націй. Виникнення національних культур стало відображенням потреби соціокультурного поступу в розмаїтті способів колективного буття як умови його динаміки та регіональної рівноваги. "Народження системи націй, — зазначає Г. Померанц, — вивело Захід з-під влади застою, який довгі роки сковував великі цивілізації минулого. Окремі європейські нації могли приходити до занепаду (Іспанія, Німеччина, Італія XVII — XVIII ст.). Проте, розвиток Європи в цілому йшов кількома паралельними шляхами й не знав зупинки. Саме цей процес, що почався в XVII ст., отримав назву "модернізації", і пов'язаний він з переходом старих архаїчних форм "коаліції

культур" до нової, сучасної форми національного життя та міжнародного спілкування" [4].

Національні культури — це своєрідні вузли зв'язків у системі багатонаціональних культурних взаємовпливів, їхнє формування — це водночас і формування цієї системи. Через цю систему вони виявляють і визначають своє місце як у межах даного регіону, так і в світовій культурі в цілому.

Що Європа як соціокультурний феномен є певною системою культур і що на її теренах перехрещувались, взаємодоповнюючи одна одну, різні культурні традиції, — крім нагромадження "зразків поведінки", визначило ще й таку її рису європейської культури є свідченням того, що Європа як культурний феномен становить цілісність, тобто вона є інтегративною єдністю, наділеною певною мірою самодостатності і яка протистоїть іншим системам культур як внутрішньо диференційованій культурній реальності.

Для означення подібної єдності використовують термін "цивілізація" (європейська цивілізація, західна цивілізація тощо). Проте, застосування його до явищ різного таксономічного рівня й особливо те, що поняття "культура" і "цивілізація" у вітчизняній культурологічній традиції смислово різняться, спонукає до пошуків іншого поняття. Термін "регіон" (лат. *regio* — область), вживання якого теж досить поширене, фіксує локальність явища, проте залишає поза увагою його інтегративний характер. Більш смислово відповідним, правда, дещо незграбним, є термін запропонований Г. Померанцем, — це "субекумена", яку він визначає як "завершальну спробу наднаціональної культури, що випродукувала самостійну філософію або світову релігію..." [5].

Запропонований термін фіксує, з одного боку, внутрішню диференційованість (етнічну різноманітність) даної культурної цілісності, а з другого, вказує на включеність її в загальну культуру людства. Зв'язок субекумен з філософською традицією та певною світовою релігією, на чому акцентує Г. Померанц, має принципове значення, оскільки дає можливість ґрунтовніше "прояснити" смислову глибину, сталість і водночас те, що сам Г. Померанц називає "модифікацією" середземноморської культурної субекумени. "Самостійних філософських традицій лише три: середземноморська, індійська та китайська. Проте субекумен ми нараховуємо чотири, враховуючи модифікацію середземноморської на Заході та Близькому Сході" [6].

Обидві модифікації ґрунтуються на греко-римській філософській традиції та християнському віровченні.

Загальновідомим є той історичний факт, що єдиний колись субекумальний організм розколовся (1054 р.) в результаті конфлікту візантійської теології священної держави та латинської теології універсального папства, доктринальну основу якого склали протиріччя в тлумаченні ідей трьох іпостасей Бога. Внаслідок цього виникла ідейна межа, яка аж до нашого часу зумовлює чимало як соціокультурних, так і політичних колізій. Цікаво з цього приводу розмірковує відомий французький історик Жак Ле Гофф: "Межа між комуністичними країнами на Сході та демократичними державами на Заході майже збіглася з тією, що виникла ще в середні віки між греко-ортодоксальним та римським християнством" [7]. Проте коріння розколу пов'язане ще й з характером освоєння спільної античної спадщини, що багато в чому визначило особливості розвитку Візантії та Західної Європи.

Перехід від греко-римської античності до середньовіччя, в процесі якого відбулося зазначене освоєння, для Сходу і Заходу склався по-різному. Його початок більш-менш синхронний (рубіж III—IV ст.), а от завершення, тобто межа, з якої можна вести мову про власне середньовічну культуру, досить різниться в часі. Для Візантії це VII ст., для Західної Європи — X ст. Така часова розбіжність зумовлена передусім соціально-політичними умовами, в яких відбивалось становлення нової системи культур. Якщо Захід через варварське нашествя зазнав руйнувань в усіх сферах суспільного життя, і на його теренах виникає значна кількість варварських держав, то Візантія, здійснивши поступовий перехід від пізньоантичних, рабовласницьких відносин до феодальних, не лише зберегла державну цілісність, а й значно зміцнила її. Їй вдалося зберегти великі міста і міську економіку, в той час як Західна Європа досить швидко аграризувалась. Візантія залишилася єдиним і останнім оплотом греко-римських культурних традицій. Гомер був у Візантії зразком і наставником майже такою мірою, як і Біблія. І лише напередодні падіння Ромейського царства виникає думка, що велика спадщина якоюсь мірою скочувала самостійну творчу активність. Григорій Схоларій (серед. XV ст.) нарікав, що, мовляв, давні греки все сформувавши, не лишивши нащадкам можливості рухатись уперед [8]. Про ставлення Візантії до античної спадщини можна сказати, що воно було безпосереднім; навіть освоєння та розвиток християнського віровчення відбувалося через призму античної філософської традиції, аж поки воно остаточно було обґрунтоване на підставі церковних канонів та авторитетів Святого писання.

Для Західної Європи, де античність у всіх її проявах виявилася зруйнованою, і де варвар та

римлянин, котрі ще недавно сходились у смертельному двобої, християнство стало єдиним світоглядним підґрунтям, на якому вони могли поєднатися. Занепад міст та аграризація населення унеможлилювали виникнення чи збереження значних культурних центрів, тому антична культурна традиція продовжувала існувати лише завдяки зусиллям непересічних особистостей (Бл. Августин, Боецій тощо), котрі шукали синтезу рафінованої філософської думки античності з християнським віровченням. Так, Боецій був переконаний, що інтелектуально-культурний простір нової епохи має ґрунтуватися на творах Платона та Арістотеля. В цілому ж ставлення до античності було негативним. Це з усією категоричністю висловив Тертулліан: справжній християнин має зневажати філософію як безумство цього світу. До античності Західна Європа повернеться обличчям уже на основі продуманих і послідовно пережитих ідей християнського віровчення. Проте, це звернення приведе до раціоналізації теології і сформується в знаменитому "Розумію, щоб вірити" П. Абеляра. Протиставлення християнства античності, або іншими словами, їхнє "дистанціювання", характерне для раннього середньовіччя. Згодом, в добу зрілого середньовіччя, активне використання античної спадщини, профільзоване через сформоване християнське світобачення, зумовить опосередкований характер її сприйняття. Така ситуація зумовила творчий (з позиції християнства) підхід до її освоєння. Античність постала не просто минулим, яке треба відкинути або прийняти, а чимось таким, що необхідно використати як важливу умову розвитку нової епохи.

Безпосередність сприйняття Візантією античної спадщини не давала можливостей для її відстороненого, творчого освоєння. Г. Схолярій по своєму мав рацію, коли казав, що греки не залишили нащадкам можливості рухатись уперед. Надто вагомим та непохитним був їхній авторитет. Коли в IV—V ст. у Візантії сперечалися про природу Христа (христологічні та тринітарні суперечки) і місце його в Трійці, Захід хвилювали інші проблеми — свободи та незалежності людської волі від божественного провидіння. У цих диспутах досить чітко виявилися відмінності культурної спрямованості Західної Європи та Візантії. Згодом вони поглибляться і призведуть до відособлення східної — православної та західної — католицької церков. Проте, суть питання куди глибша ніж розмежування церков: Заходу вдасться сформувати свою субєкумену, Візантія ж це питання не розв'язала. І не тому, що зійшла з історичної арени, а саме зійшла з арени історії тому, що не впоралася з ним.

Чому ж Візантія не створила своєї субєкумени? Як уже зазначалось, для субєкумени характерним є випродукування своєї філософської традиції та світової релігії. Якщо говорити про філософську традицію, то Візантія не вийшла за межі філософської традиції та світової релігії, тобто не вийшла за межі філософських традицій греко-римського світу і тут справді "греки все сформували", а тому нічого іншого не залишилось, як коментувати й використовувати вже напрацьоване. Стосовно релігії справа дещо складніша: візантійські теологи зробили значний внесок у розробку християнського віровчення. Проте, незважаючи на прагнення до реалізації ідей християнського єкуменізму, Візантія не стала об'єднаним центром усіх християнських народів чи бодай їх значної частини.

Нездійснення Візантією себе як субєкумени зумовлене особливостями її внутрішнього культурного простору та характером взаємовідносин з народами, які перебували в полі її впливів. Особливості внутрішнього культурного простору Візантії були зумовлені пентархією — одночасним існуванням п'яти рівноправних патріархій: в Римі, Константинополі, Александра, Антіохії та Єрусалимі. В цих умовах лише підтримка імператорської влади дозволяла константинопольській патріархії посідати домінуюче становище. Не маючи права автаркії, православна церква перетворилася на духовного провідника інтересів держави. Християнізація сусідніх народів була скоріше експансією імперських інтересів, ніж поширенням християнського духу. Поряд із Константинополем у Візантії збереглися і продовжували діяти локальні культурні центри: Александрія, Афіни, Бейрут тощо. Це зумовило певну внутрішню різноманітність культурного життя, інтегрування якого в цілісну систему культури на основі християнської ідеології дало можливість випродувати самобутню і самодостатню культуру, а отже забезпечити значну сталість та самозбереження Візантії. Водночас ця самодостатність спричинила до свого роду "культурного нарцисизму"; незважаючи на інтенсивні зовнішні зносини, зневажала їхню культуру, її культурний простір залишався непроникним для зовнішніх впливів, його силові лінії були замкнені на самих себе. Звідси ортодоксальність церкви, що значною мірою зумовило відокремлення (на ґрунті христологічних суперечок) від неї несторіан, християн СВ. Фоми, монофіситів тощо. Субєкумена завжди відкрита зовнішньому світу, її самодостатність зберігає ідентичність, але не відмежовується від чужого, вона завжди готова прийняти в своє смислове поле чуже. Візантія виявилася закритою і не лише відмежовувалась від чужого, а й відштовхувала

від себе те, що могло стати частинами її субекумени. Регіональний діалог, в процесі якого могла б формуватися субекумальна культурна єдність, на ґрунті ортодоксального християнства не склався. Нарцисизм візантійської культури не сприяв зростанню культурних зв'язків, а відтак уповільнювалась і внутрішня культурна динаміка. Замкнена у своїй самодостатності, вона не нагромаджувала "зразків поведінки", а слідувала одному, з її точки зору, єдино вірному. Жорстке централізоване управління імперії стало соціально-політичним виявом її культурного стану. Це був механізм підтримки її цілісності, а тому його безсилля чи руйнація зумовили і руйнацію цілісного культурного поля. Щоб динамічно розвиватись, Візантія повинна була або стати складовою певної субекумальної єдності культур, або випродувати свою субекумену. Однак, характер її культури не дозволив здійснитись ні тому, ні іншому. Візантія, за влучним висловом Й. Мандельштама, залишилась "бездітною".

Цілком протилежна ситуація склалася у Західній Європі. Зруйнований Рим не міг культурно піднятися над масою варварських народів. У своїй недовісті він сприймався лише як зразок, якому хотіли слідувати. Не обтяжена державною опікою церква вирішувала свої завдан-

ня, в тому числі й державотворчі. Не вдаючись до розгляду всієї складності та суперечливості соціально-культурних процесів, які відбувалися, зазначимо, що на XV СТ. католицька церква охопила своїм впливом значну частину Західної Європи. В цьому релігійно-культурному полі, де не було культурних протиставлень, нагромаджувалась різноманітність "зразків поведінки". Відкритість чужому, за умови прийняття ним християнських цінностей та смислів, інтенсифікувала динамізм поступу західноєвропейської коаліції культур, сприяючи її поступовому переростанню в субекумену. Остання, як синхронно, так і діахронно є усталеною єдністю. Про це свідчить не лише її християнська основа, але й той факт, що ті чи інші культурні явища, виникаючи в одній її частині, згодом охоплювали, звичайно, модифікуючись, увесь культурний простір. Так, архітектурні стилі романський і готичний виникли у Франції, а стали надбанням усієї Західної Європи. Те саме можна сказати і про ідеї гуманізму, просвітництва, романтизму тощо.

Отже, Європа як культурна субекумена,— це завершальна спроба наднаціональної єдності, що у свій час сформувалася в силовому полі західного християнства. Як культурна цілісність вона характеризується інтегративністю, самодостатністю та внутрішньою активністю, що дозволяє їй підтримувати динамічну сталість.

1. *Нарынский М.* Найти свое место // Свободная мысль. 1993. №3.— С. 3.

2. *Levi-Strauss G.* Dynamique culturelle et valeurs. In: *Approches de la science du developement socio-economique.* P., 1971, p. 283

3. /Wt/., p.281

4. *Помераній Г.* Теория субэкумен и проблема своеобразия восточных культур // Ученые записки тартуского

гос. ун-та, 1976.— Вып. 392. Труды по востоковедению, № 3, С. 64.

5. *Там само.*

6. *Там само.*

7. *Делор Жак, Пьер Асснер, Жак-Ле Гофф, Алэн Турен.* Что такое Европа? // Свободная мысль. 1992, № 10.— С.41.

8. *Каждая О.* Феномен Візантійської культури // Всесвіт. 1975, №10.—С. 180—181.

Zaytsev M. O.

EUROPE AS A CULTURAL PHENOMENON

Article deals with formation Europe as a cultural phenomenon; author tries to analyze the character of attitude to antique heritage as determining factor of peculiarities and historical destiny of Europe and Byzantium.